

عناصر پایدار معماری در بناهای دوره آل بویه با تأکید بر زیبایی‌شناسی نقوش

غلام‌حسین امینی ارمکی^۱، سینا فروزش^{۲*}، سیدعلی اصغر میرفتاح^۳، رضا شعبانی صمغ آبادی^۴

^۱ گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. zahra_aminio@yahoo.com

^{۲*} (نویسنده مسئول) استادیار، گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. sinaforoozesh@gmail.com

^۳ استادیار، گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

^۴ استاد، گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. rezashabani329@gmail.com

چکیده

دوره حکومت آل بویه (۳۲۲-۴۴۸ق)، یکی از ادوار مهم از نظر فرهنگی و تمدنی در تاریخ ایران بوده است. از این دوره آثاری بر جای مانده که نشان‌دهنده معماری این دوره است. بررسی ماهیت معماری این دوره و عناصر آن می‌تواند سیر معماری در ایران و تحولات آن در این دوره را آشکار سازد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های تحقیق حکایت از آن دارند که در دوره آل بویه، معماری صدر اسلام با تغییرات فرهنگی دوره ساسانی و استفاده از بهینه‌های فرهنگی و برداشت‌های اجتماعی و مذهبی دارای عناصر بنیادی در قالب نوآوری بود. به طریقی که هم یادآور دوره گذشته است و هم بیان‌دهنده تنوع در سیر تطور معماری ایرانی است. مصالح معماری صدر اسلام با اتکا به شرایط محیط پیرامون شامل چینه، خشت، آجر و سنگ است. در بیشتر مناطق ایران استفاده از خشت و چینه از گذشته تاکنون مورد استفاده قرار داشته‌اند زیرا مصالح همواره بوم‌آور بوده و از همان محیط و پیرامون تأمین می‌شدند. تزئینات بناهای صدر اسلام اتکاء به تزئینات ادوار پیش از خود دارد و به عبارتی رنگ‌گذاری تاریخی طولانی است چنان‌که در اولین معابد پیش از تاریخ از آن استفاده شده است. در دوره آل بویه نیز ترکیبی از معماری برگرفته از فرهنگ اسلامی و معماری برجای مانده از دوره ایران باستان به چشم می‌خورد که انعکاس آن را می‌توان در کاربری نقوش تزئینی در کنار مصالح و مواد معماری کهن مشاهده کرد.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی عناصر پایدار معماری در بناهای دوره آل بویه.

۲. بررسی زیبایی‌شناسی نقوش در معماری دوره آل بویه.

سؤالات پژوهش:

۱. معماری در دوره آل بویه دارای چه ویژگی‌ها و عناصری بوده است؟

۲. نقوش و طرح‌ها چه جایگاهی در معماری دوره آل بویه داشته‌اند؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۳۹

دوره ۱۷

صفحه ۵۷ الی ۷۵

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۰۲/۱۱

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۴/۱۸

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۲۲

تاریخ انتشار: ۱۳۹۹/۰۹/۰۱

کلمات کلیدی

معماری پایدار،

دوره آل بویه،

عناصر معماری،

زیبایی‌شناختی.

ارجاع به این مقاله

امینی ارمکی، غلام حسین، فروزش، سینا، میرفتاح، سید علی اصغر، شعبانی صمغ آبادی، رضا. (۱۳۹۹). عناصر پایدار معماری در بناهای دوره آل بویه با تأکید بر زیبایی‌شناسی نقوش. هنر اسلامی، ۱۷(۳۹)، ۵۷-۷۵.

doi dx.doi.org/10.22034/IAS

۲۰۲۰.۲۴۶۱۶۹.۱۳۲۶/

مقدمه

معماری یکی از شاخه‌های مهم هنر در تمدن بشری است که از هزاره‌های نخستین تا به حال توجه بسیاری از جوامع بشری را به خود جلب نموده است. با گذر زمان تلاش‌هایی در راستای تکامل و گسترش آن انجام شده است. معماری فقط بنا نیست، بلکه یک تفکر است. با ظهور اسلام در شبه جزیره عربستان سبکی خاص و منحصر به فرد نیز وارد عرصه معماری شد که در مواجهه با فرهنگ‌های مجاور تأثیرگذار و نیز تأثیرپذیر بوده است لذا می‌توان گفت که در امتداد گسترش اسلام، معماری و هنر هم شکل و رنگ دینی گرفت و به صورت گسترده در مرزهای ایران اسلامی با اندیشه‌های مذهبی معماران عجین شد. این تأثیر در ساخت بناهای اسلامی خصوصاً در دیده می‌شود. ادغام ویژگی‌ها و عناصر معماری ایرانی با اسلامی در معماری در قرون نخستین اسلامی منجر به پایداری برخی از این آثار شده است. لذا بازشناسی عناصر معماری پایدار در این دوره حائز اهمیت است. دستیابی به پدیدارشناسی جامع در مورد عناصر پایدار به کار رفته در معماری بناهای قرن یکم تا پنجم هجری که منجر به ایجاد منبعی برای شناسایی و معرفی آثار معماری این دوره می‌گردد است. از آنجا که بخش عمده‌ای از هنر معماری اسلامی مربوط به پنج قرن اولیه اسلامی می‌باشد، هر موضوعی که به نحوی اطلاعاتی در این زمینه به دست دهد حایز اهمیت می‌باشد چرا که این آثار علاوه بر این که حجمی از تحقیقات در زمینه پدیدارشناسی را دربر می‌گیرند، دارای تکنیک‌های خاصی از تزیین نیز می‌باشند که آن‌ها منحصر به فرد ساخته است.

مروری بر پژوهش‌ها و مطالعات انجام شده مرتبط با موضوع پژوهش حاضر نشان می‌دهد که پژوهش‌های انجام شده در این زمینه از جنبه‌های مختلفی به پدیده معماری در دوره اسلامی توجه داشته‌اند، روبرت هیلن برند (۱۳۹۳) در اثری با عنوان «معماری اسلامی»، دیوید تالبوت رایس (۱۳۹۳) در کتابی با عنوان «هنر اسلامی»، نور الرفاعی (۱۳۹۴) در کتابی با عنوان «تاریخ هنر در سرزمین‌های اسلامی» محمدیوسف کیانی (۱۳۹۸) در کتابی با عنوان «کتاب معماری ایران دوره اسلامی» به ترتیب به بررسی: چگونگی شکل‌گیری و رشد میراث معماری سده‌های میانه‌ی؛ معماری و نقاشی و سفال‌گری اسلامی، هنرهای اسلامی را تقسیم‌بندی نموده و ذیل هر عنوان، تغییر و تحولات و آثار هر رشته هنری در دوره‌های تاریخ اسلام را به صورت منظم بررسی و بیان کرده و در نهایت بررسی معماری مساجد، مقابر، مدارس، حسینیه‌ها، تکایا، مصلی‌ها، قلاع، پل‌ها، آب‌انبارها، حمام‌ها، کاروانسراها، کاخ‌ها، مناره‌ها پرداخته و سپس شکل‌یابی معماری اسلامی ایران؛ قوس‌ها در معماری اسلامی؛ گنبدها در معماری اسلامی؛ معماران، استادکاران دوران اسلامی، هنرمندان دوران اسلامی پرداخته‌اند. با بررسی پیشینه مطالعات انجام شده بر روی بناها به نظر می‌رسد که بیشتر محققین بر روی تزیینات از دیدگاه نقوش که بروز بیشتری دارند متمرکز شده و به بیان کیفیت نقوش و تحلیل آن‌ها پرداخته‌اند. بنابراین خلاء پژوهشی در حوزه پدیدارشناسی وجود دارد که انجام این پژوهش می‌تواند در دستیابی به اطلاعات جامع‌تر مفید واقع شود. پژوهش حاضر با روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی انجام گردیده است.

۱. معماری در قرون نخستین اسلامی

مطالعه و واکاوی ماهیت معماری در قرون نخستین اسلامی، حاکی از استمرار برخی از ویژگی‌های سبک‌های معماری پیشین در این دوره است. عواملی چون ورود اسلام با انگاره‌ها و بایدها و نبایدهای جدید فرهنگی و تمدنی به ایران، وجود آثار معماری برجای مانده از دوره باستان در ایران و همجواری با تمدن‌های بزرگی چون روم، منجر به ظهور سبک‌های در معماری گردید که بازشناسی اجزاء و عناصر آن گویای منشاء آنهاست. روی هم رفته در معماری ایرانی پس از گسترش اسلام در کشور، سنت‌های دیرین معماری ایرانی دنبال گردید و از همان آغاز مبنای بسیار منطقی و پسندیده‌ای را برای انتشار در بخش بزرگی از کشورهای اسلامی بنیاد گذاشت. این امتداد هنری را در آثار این دوره می‌توان دید، برای مثال در باقیمانده‌های بخشی از دیوار یک مسجد که بر جای مانده از قرن اول هجری است، طاق نما و ستون‌های کوچک دیده می‌شود که از مختصات معماری ایران در دوره باستان است. یکی از نخستین آثار معماری مربوط به قرون اولیه هجری در ایران، مسجد تاری‌خانه دامغان است که متعلق به قرن دوم هجری است. در مسجد تاری‌خانه دامغان همه عوامل دنباله سنت معماری ایرانی از دوره باستان است. قوس‌های به‌کار رفته در این بنا به شکل تخم مرغی است که همان شیوه ایران در دوره باستان است. قوس‌های رواق‌های مسجد دامغان بر دیوار سمت عقب آن‌ها عمود است و این همان روشی است که در بسیاری بناهای باستانی ایران دیده می‌شود (تجویدی، ۱۳۴۵: ۲-۳). بنابراین نخستین گام در بررسی ماهیت معماری دوره اسلامی، آگاهی نسبی از مختصات معماری ایران در عهد باستان است.

چهار طاقی یکی از عناصر معماری ایرانی در دوره اسلامی است. بعد از پذیرش اسلام توسط ایرانیان در قرون اولیه اسلامی برخی از چهار طاقی‌ها با بستن دهانه رو به جنوب، فضای مناسبی برای نمازگزاران فراهم آوردند. در شیوه خراسانی و به تبعیت از مسجد پیامبر، طرح شبستانی در معماری متداول شد، در عین حال در دوره سلجوقیان و در شیوه رازی به دلایلی که برخی‌ها آن را به منظور جدا کردن فضایی برای حفظ جان سلطان، امنیتی دانسته و برخی دیگر آن را برای جهت‌دار کردن فضای شبستان یکنواخت و اهمیت دادن به سوی قبله می‌دانند، چهار طاقی وارد طرح مسجد شد. گنبدخانه دومین عنصر معماری مساجد در دوره اسلامی است. گنبدخانه نیز با تأخیر زمانی و به عنوان یک عنصر معماری ایرانی از این پس با حذف تعدادی از ستون شبستان‌ها وارد معماری مساجد ایرانی شد (نظیف، ۱۳۹۲: ۵۸). در قرون اولیه اسلامی مسجد ایرانی ویژگی خود را با دو عنصری که عمیقاً ریشه در معماری پیش از اسلام ریشه داشت، یعنی گنبدخانه و ایوان به دست می‌آورد. گنبدخانه آن از معماری دوره ساسانی و یا از بناهای متداول آتشکده ساسانی نشأت می‌گرفت. بدین طریق ترکیب جدید شکل‌های قدیمی، نسخه کلاسیکی از طرح قدیم چهار ایوانی حیاط به وجود آورد که در سده‌های آینده بر معماری ایرانی تسلط یافت (هیلند براند، ۱۳۸۰: ۹۷). کاربست ایوان در معماری دوره اسلامی، برگرفته از معماری دوره پارتی است. ایوان در معماری اسلامی نیز به کار گرفته شد. ایوان فضایی مسقف

بود که از سه طرف بسته و یک طرف به سمت حیاط یا باغ باز است. نوع ستون دار آن در معماری پارسی و نوع طاقی شکل آن در شیوه پارتی دیده می‌شود (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۰۲). از قرن پنجم و ششم هجری، ایرانیان سنت متداول در ساخت مساجد را رها کردند و طرح خاص خود را که بخش‌های کالبدی آن تا حدی با گذشته پیش از اسلام پیوند دارد ارائه می‌دهند (معماریان، ۱۳۸۴: ۳۸). بازشناسی عصر معماری مساجد ایرانی در قرون نخستین حاکی از وجود عناصری چون گنبدخانه، ایوان و چهار طاقی است که با عناصر دیگر چون شبستان و انگاره‌های برخاسته از فرهنگ اسلامی تلفیق گردید.

۳. وضعیت معماری در دوره آل بویه

آل بویه به عنوان حکومتی ایرانی در قرن چهارم هجری وارد عرصه سیاست در ایران شدند. بررسی خاستگاه آن‌ها نشان می‌دهد که آن‌ها از دیلمیان ساکن در شمال ایران بودند که از نظر مذهبی به تشیع گرایش داشتند. وجه تسمیه نام این سلسله نیز برگرفته از فرزندان ابوشجاع بویه‌ی است که با نام‌های علی، حسن و احمد حکومت آل بویه را در ایران ایجاد کردند (کاهن، ۱۳۸۳: ۳۱). آن‌ها از سال ۳۲۰ تا ۴۴۷ ق. بر تمام ایران به جز بخش‌هایی از طبرستان و خراسان حکومت داشتند و به دیلمه فارس، عراق، خوزستان، کرمان، ری، اصفهان و همدان تقسیم می‌شدند. این پادشاهان در دوره حکومت خود و با ایجاد ثبات موفق شدند تا حدی برخی از ارزش‌های دوره باستان را احیا کنند و در نشر علوم و تمدن تلاش زیادی کردند (بهمنیار، ۱۳۸۳: ۲۴-۲۲). در دوره آل بویه نوعی امتداد زمانی از هنر و معماری پیشین در ایران به این دوره دیده می‌شود. در حقیقت این دوره نوعی تجدید حیات فرهنگی و هنری شکل گرفت که نوعی بازگشت به میراث قدیم در ایران بود (الهامی، ۱۳۷۹: ۲۱). از سوی دیگر مطالعه آثار و بناهای بر جای مانده نشان می‌دهد معماری این دوره انعکاسی از باورهای مذهبی آل بویه به عنوان حکومتی شیعه مذهبی است. این ویژگی سبب شده است تا در به موازات حضور عناصر بر جای مانده از فرهنگ ایرانی، عناصر معماری اسلامی قرار گیرند که ویژگی‌ها خاصی به معماری این دوره بخشیده است.

از دوره حکومت عضدالدوله دیلمی، نوسازی وسیعی در حوزه شهرسازی و معماری در برخی از نقاط ایران انجام گردید. ایجاد بناهای عمومی متعدد، مرمت و تجدید بنای نهرها، سده و پل‌ها انجام شد (کرمر، ۱۳۷۵: ۸۸). بخشی از این آثار در استان فارس واقع است که پایتخت یا مرکز فرمانروایی عضدالدوله بود. به همین دلیل تحولات فرهنگی و هنری در این دوره در فارس به اوج خود رسید (کاهن و کبیر، ۱۳۸۴: ۹۳). بررسی آثار تاریخی بر جای مانده از این دوره روایت‌گر توجه امرای بویه‌ی به هنر و معماری در این دوره است. در این دوره بناهایی متعددی ساخته شد. این بناها بسیار مستحکم بوده و با مصالح مرغوب ساخته شده‌اند. نمای آن‌ها را با آجرهای کوچک و بزرگ نماسازی می‌کردند. در این دوره از آجر برای گره‌سازی و تزئین بیرونی نماها استفاده می‌شد که نمونه آن را در مسجد جامع نائین و سر در مسجد جرجیر دیده می‌شود (نعیما، ۱۳۹۴: ۱۰۷-۱۰۵). بنابراین می‌توان گفت یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های معماری در دوره آل بویه افزایش تزئینات با آجر و ایجاد نقوش در سطوح مختلف آثار بر جای مانده از این دوره است.

در این دوره تاریخی سبک جدیدی در معماری ایجاد شده به نام سبک رازی، در این سبک بناها با طرح‌ها و فضاهای جدید و سازه‌های قوی‌تر همراه با تزئینات آجری بسیار زیبا می‌ساختند که با همین سبک ستون‌های با آجر به مسجد جامع اصفهان افزوده شد. در حقیقت معماری در این دوره، همان خصوصیات معماری دوره ایران باستان را داشت که در قالب آثار اسلامی تجلی یافته بود (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۴۶-۱۴۳). با این حال، سبک معماری در دوره آل‌بویه و امدار دوره ایران باستان بود. این که چرا در ویژگی سبک معماری آل‌بویه هنوز اقتدار و قواعد معماری ساسانی جلوه‌گری می‌کند به طوری که به سختی می‌توان معماری قرون اولیه و معماری ساسانی را از یکدیگر تمیز داد، بدان دلیل که برخی بناهای آل‌بویه یا اصل بنای ساسانی بوده که توسط حکام آل‌بویه تعمیر و مرمت شده و یا به همان سبک و مصالح بود (ایمان‌پور و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۳). بنای اولیه دروازه قرآن شیراز و قسمت‌هایی از مسجد جامع عتیق در شیراز نیز از بناهای معماری دوره آل‌بویه است (مصطفوی، ۱۳۷۵: ۵۵-۵۱). برای نمونه طرح پلکانی دروازه قرآن شیراز که یکی از آثار دوره آل‌بویه است به نظر می‌رسد اقتباسی از آرامگاه کوش کبیر است که به شکل پلکانی ساخته شده است (مصطفوی، ۱۳۷۵: ۵۱؛ رویگر، ۱۳۸۸: ۳۶). با این تفاسیر می‌توان گفت معماری دوره آل‌بویه علی‌رغم وام‌داری از معماری دوره باستان و عناصر معماری اسلامی، دارای هویت خاص خود به خصوص در حوزه تزئینات بناها بود.

۴. عناصر پایدار معماری در بناهای دوره آل‌بویه با تأکید بر زیبایی‌شناسی نقوش

از عناصر زیبایی‌شناسی در معماری این دوره که بر جای مانده از دوره باستان است می‌توان به نقوش موجود در بناهای این دوره اشاره کرد، تزئینات گیاهی و هندسی در معماری این دوره میراث دوره باستان بود. در دوره ساسانی به کارگیری برگه‌های هنری خاص و موتیف‌های هندسی، گیاهی و حیوانی و انسانی با استفاده از گچ در طاق‌ها، دیوارها، ستون‌ها و سقف‌ها قابل مشاهده است (نوروزی، ۱۳۸۷: ۱۰۵). نقوش گیاهی مانند شاخ و برگ، گل لوتوس، نخل، تاک و پیچک، گل نیلوفر و خوشه انگور و بلوط، به کار می‌رفت (کیانی، ۱۳۷۴: ۹۶). از ویژگی‌های معماری این دوره ادغام معماری و تزئین و علم محوری است، معماران و سازندگان این بناها به مسئله تزئینات توجه خاصی داشتند. این ویژگی را در آثار معماری برخی از مساجد این دوره چون مسجد جرجیر می‌توان مشاهده کرد (منتشری، شهبازی، ۱۳۹۵: ۹۰). با این تفاسیر می‌توان گفت یکی از ویژگی‌های برجسته معماری دوره آل‌بویه غلبه شاخصه توجه به تزئینات در آثار معماری بر جای مانده از این دوره تاریخی است.

یکی از مهم‌ترین آثار برجای مانده از دوره آل‌بویه که انعکاسی از سبک معماری آن دوره است، مسجد جرجیر است. مسجد جرجیر از بناهای دوره آل‌بویه از آثاری است که بقایای این تزئینات به شکل گچ‌بری در آن باقی مانده است. این مسجد به دست یکی از وزرای برجسته آل‌بویه به نام «صاحب بن عباد» ساخته شده است (مافروخی، ۱۳۸۵: ۹۰). امروزه از این مسجد تاریخی تنها سردر آن بر جای مانده است که با واکاوی آن می‌توان آثار تزئینات را در آن مشاهده کرد. این سردر شامل یک ورودی با قوسی بزرگ است که در دو طرف سردر آن دو محرابی مانند و چندین ستون

تزئینی به صورت قرینه برجای مانده است (پیرنیا، ۱۳۴۳: ۳۸۷). در تصویر شماره (۱) به طور دقیق این ورودی با ستون‌های قرینه قابل مشاهده است.

تصویر ۱: سردر مسجد جرجیر در اصفهان، متعلق به قرن چهارم هجری، منبع (نگارنده).

بررسی زیباشناختی نقوش تزئینی موجود در این سردر نشان می‌دهد که نقوش گل و برگ، شمعدان‌های سه شاخه، نقوش لاله‌گون، تزئینات زنجیری و طرح‌های خطی هفت شاخه، کتیبه‌های کوفی بر آن وجود دارد. برجسته‌ترین این نقوش در سردر مسجد، نقوش یازده پر شکنج یا کنگره‌ای است که بر بالای سردر قرار دارد (رسولی، ۱۳۸۴: ۳۶). این ویژگی بنا را از نظر زیبایی‌شناسی تبدیل به یکی از ماندگارترین الگوهای برجای مانده از دوره آل بویه تبدیل کرده است. این بنا، تمثیلی از امتداد نقوش تزئینی از دوره باستان به دوره اسلامی است. در تصویر شماره (۲) اوج به کارگیری نقوش گیاهی و هندسی قابل مشاهده است.

تصویر ۲: نمایی از ورودی مسجد جرجیر در اصفهان، متعلق به قرن چهارم هجری: منبع: (نگارنده)

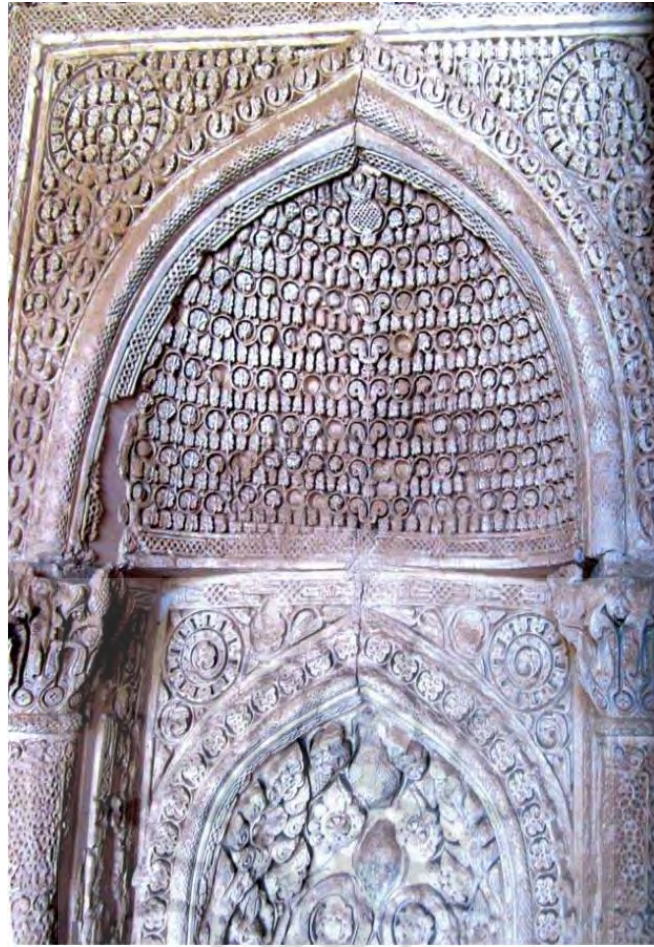
در دو طرف سردر مسجد دو قاب طراحی شده است که با آجر تزئینات آماده شده است و بر روی آن گچ بری شده است. بررسی نقوش آن نشان‌دهنده این است که نقش‌های گیاهی و کتیبه‌نگاری بر آن است. تزئین با نقش گل لوتوس در آن قابل مشاهده است. بر روی کتیبه آن اسماء جلاله قرار دارد (علیان و دیگران، ۱۳۹۱: ۷).

از دیگر بناهای متعلق به دوره آل بویه می‌توان به مسجد جامع نطنز اشاره کرد. از بُعد تزئینات و نقش‌های زیبای آن قابل توجه است. این مسجد چهار ایوانی دارا کتیبه‌های متعددی است. ایوان آن دارای گچ‌بری و مقرنس‌کاری است (کیانی، ۱۳۷۶: ۱۷۶-۱۷۵). یکی از ویژگی‌های معماری ایران به خصوص در دوره آل بویه، بهره‌گیری از تزئینات با مصالح و اشکال گوناگون است. تصویر شماره ۳، نمایی از مسجد جامع نطنز است که مجموعه‌ای از گنبدخانه، ایوان و کاربست آجر در بنا و تزئین را نشان می‌دهد.

تصویر ۳: نمایی از مسجد جامع نطنز، متعلق به قرن چهارم هجری. منبع: (آریایی و دیگران، ۱۳۹۸: ۵۵).

مسجد جامع نائین نیز از نظر زیبایی‌شناسی نقوش از آثار برجای مانده از دوره آل بویه است. تاریخ ایجاد این بنا را به سال ۳۴۹ ق. می‌رسانند (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۴۷). یکی از دیگر بناهایی که متعلق به قرون اولیه اسلامی است مسجد جامه نائین است که متعلق به قرن چهارم هجری است. طرح کلی این بنا شبیه مسجد تاریخانه دامغان است. با این تفاوت که در این بنا ستون‌ها کشیده‌تر شده و قوس‌ها کمی شکستگی پیدا می‌کنند و اندک اندک قوس‌های جناغی که متعلق به معماری اسلامی- ایرانی است پایه گذاشته می‌شود (تجویدی، ۱۳۴۵: ۷). در تصویر شماره (۴) نمایی از طاق بزرگ مسجد نائین آورده شده است.

تصویر ۴: تکرار نقوش گیاهی در طاق نمای بزرگ محراب مسجد نایین، قره چهارم هجری (منبع: خوانساری و نقی‌زاده، ۱۳۹۳: ۴۴).

این تصویر به خوبی کاربست نقوش اسلیمی، نقوش گیاهی و گچ‌بری را در تزئین بناهای دوره آل بویه را نشان می‌دهد. ترکیبی از انواع نقوش گیاهی این طاق نما را تبدیل به اثری زیبا و قابل تحسین ساخته است. ماندگاری این اثر تا عصر حاضر گویای کاربست مصالح عالی در ایجاد این بنا و آفرینش این نقوش است. نقوشی که در نگاه اول بیپنده را به یاد آثار تاریخی برجای مانده از دوره ساسانی خواهد انداخت.

تصویر ۵: مناره مسجد نایین، وجود آرایه‌های گیاهی، منبع: (خوانساری و نقی زاده، ۱۳۹۳: ۵۱).

در تصویر شماره (۵) که نمایی از مناره مسجد نایین است، بازم ترکیب نقوش گیاهی منظم و تزئین با آجر دیده میشود، این ویژگی آن را نماینده سبک خاص معماری در دوره آل بویه ساخته است.

در سده‌های نخستین اسلامی، با جانشین شدن الفبای عربی به جای حروف پهلوی، خوشنویسی و کتیبه‌نگاری برای نشر آیات، جایگاه مهمی یافت. انواع بسیار زیبایی از خط کوفی طراحی گردید که بیش از هفت قرن، به عنوان عنصر تزئینی مهم در مسجد، اماکن و حتی روی بدنه اشیاء به شکل‌های متنوع خودنمایی می‌کند. درباره کتیبه‌های این بنا باید گفت تناسب خطوط عمودی و افقی در ترکیب حروف، تمایز در نگارش حروف مشابه و توجه به خط کسری در نگارش، از جمله اصولی است که هنرمندان در نگارش این کتیبه‌ها در نظر گرفته‌اند. همچنین افزودن شکل‌های برگ و بال و مشابه نقوش ساسانی به حروف کوفی نایین، کتیبه‌های این بنا را منحصر به فرد ساخته است (پرورش و دیگران، ۱۳۹۴: ۷۵). این بنا دارای شبستان است؛ وجود میان‌سرا، شبستان‌هایی در سه جبهه و رواق در جبهه شمالی، یک مناره و فاقد گنبد و ایوان است (خوانساری، ۱۳۹۲: ۵۱). پوپ در توصیف گچ‌بری‌های منحصر به فرد این بنا نوشته است «فراوانی آرایه‌ها در نایین خصلت ایرانی است. جزرها، زیرطاقی‌های سمت قبله و محراب با طرح‌های عالی گچ‌بری پوشیده شده که عمیقا کنده‌کاری شده...» (پوپ، ۱۳۸۲: ۸۶).

تصویر ۶: رواق‌های مسجد نایین و تزئینات آجرچینی، منبع: (خوانساری و نقی‌زاده، ۱۳۹۳: ۴۹).

در تصویر بالا نیز مجدداً تزئین با آجر تکرار شده است.

مسجد جامع نیریز از آثار معماری دوره آل بویه است که در سال ۳۴۰ ق. ساخته شده است (زمانی، ۱۳۵۶: ۱۰۶). این مسجد نیز تحت تأثیر سبک معماری دوره ساسانی قرار دارد. این مسجد یک ایوانی است (مصطفوی، ۱۳۷۵: ۸۸). این مسجد از بناهای دارای تزئینات گچ‌بری است که سبک آن برگرفته از دوره ساسانی است. بیشتر تزئینات گچ‌بری آن بر روی ستون‌ها، طاق‌ها، جزرها و محراب اجرا شده است (ملازاده و محمدی، ۱۳۷۸: ۷۵). این مسجد در بردارنده یک صحن مربع مستطیل، دو ایوان جنوبی و شمالی و رواق‌های و شبستان‌های اطراف صحن است. و در گوشه شمالی آن مناره آجری مشاهده می‌شود (ذاکری و معماریان، ۶۵). در تصویر شماره (۷) نمایی از مسجد یک ایوانی نیریز آورده شده است.

پرتال جامع علوم انسانی

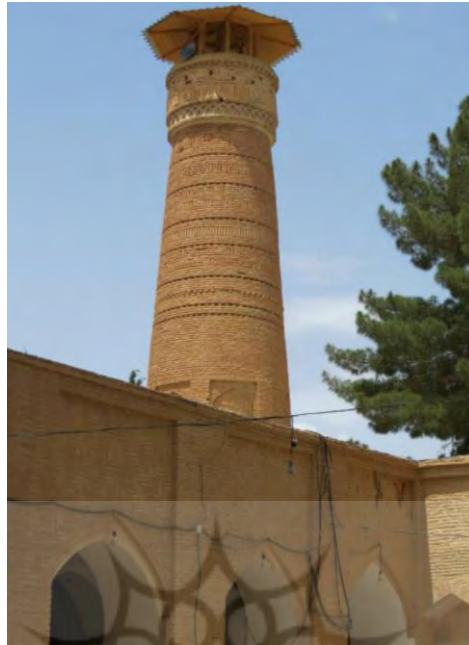

تصویر ۷: مسجد جامع نیریز، تک ایوانی، مربوط به قره چهارم هجری، منبع (تقوی نژاد، مؤذنی: ۱۳۹۵: ۷۹).

در محراب این مسجد تزئینات زیادی از نقوش گیاه پالم، نقوش شاخ و برگ مو و نقش کنگر هستند. داخل محراب آن نیز کتیبه‌ای وجود دارد که اطراف آن با نقش گل‌ها تزئین شده است (انصاری، ۱۳۶۵: ۳۵۹-۳۵۸). در تصویر شماره (۸) ترکیب کتیبه‌نگاری منقوش به آیات قرآنی با نقوش گیاهی که یادآور معماری دوره باستان ایران است دیده می‌شود.

تصویر ۸: محراب مسجد جامع نیریز، متعلق به قرن چهارم هجری (منبع: تقوی نژاد، مؤذنی، ۱۳۹۵: ۸۰)

تصویر ۹: مناره مسجد جامع نیریز در زاویه شمال غربی حیاط، منبع (تقوی نژاد، مؤذنی، ۱۳۹۵: ۷۹).

از عناصر پایدار معماری در دوره آل بویه مناره در مسجد بود. این مناره دارای ستون‌های گرد بودند. مناره مسجد جامع نیریز یکی از این مناره‌ها است. تزئین بوسیله مصالح به کار رفته شده یعنی آجر از ویژگی‌هایی سبک معماری آل بویه است که در این بنا مشهود است. مناره مسجد جامع نیریز نیز با آجر تزئین شده است.

تصویر ۱۰: لچگی طاق نمای بیرونی با تزئینات گیاهی مربوط به مسجد جامع نیریز (منبع: تقوی نژاد و مؤذنی، ۱۳۹۵: ۸۰).

تصویر بالا نیز چکیده‌ای از ترکیب اعجاز انگیز انگاره‌های ایرانی و اسلامی در این اثر معماری است که در برگزیده نقوش گیاهی و کتیبه‌های مذهبی است.

تصویر ۱۱: زیر قوس طاق نمای مسجد نیریز، (منبع: تقوی نژاد و مؤذنی، ۱۳۹۵: ۸۰).

این نما انعکاسی از سبک زیبای دوره آل بویه است که ترکیبی از عناصر هنر اسلامی و هنر در دوره باستان است که در تزئین این مسجد تاریخی بسیار چشم‌نواز است. کتیبه‌های منقوش به آیات و اسماء الهی در کنار نقوش و تزئینات گل و گیاهان در زیبایی این اثر نقش مهمی دارد. عنصر گچ‌بری از یادگارهای معماری ایران در دوره باستان است. این هنر زینت بخش بسیاری از کاخ‌ها و بناهای قبل از دوره اسلامی بوده است. نقوش گیاهی در گچ‌بری‌ها مانند نقوش نخل، تاک و پیچک، انگور و انار، گل نیلوفر آبی و گل چندپر، بلوط و انجیر از نقوش تزئینی دوره باستان هستند که در مسجد جامع نائین هم قابل مشاهده هستند. البته ذکر این نکته ضروری است که با توجه به منع اسلام در کشیدن نقوش انسانی و حیوانی، نقوش گچ‌بری‌ها محدود به نقوش گیاهی به همراه کتیبه‌هایی از آیات قرآنی شد (اعظمی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۵).

نتیجه‌گیری

مطالعه و بررسی برخی از آثار و بناهای بر جای مانده از معماری دوره آل بویه حاکی از ماهیت معماری این دوره تاریخی است. در دوره آل بویه که می‌توان گفت مرحله‌ای مهم در تاریخ هنر و فرهنگ ایران زمین است به علت علاقه و حمایت امرای بویهی بناهای زیادی ایجاد گردید. با توجه به اینکه آل بویه مسلمان و شیعه مذهب بودند مهم‌ترین جلوه‌گاه معماری در این دوره تاریخی، مساجد بودند. بررسی عناصر تشکیل‌دهنده معماری مساجد نشان‌دهنده این مسئله بود که برخی از اجزای آن بر آمده از فرهنگ و معماری ایرانی و برخی برخاسته از فرهنگ اسلامی و مقتضیات

خاص آن است. آثار بر جای مانده از قرن چهارم هجری که امروزه در برخی از شهرهای ایران چون اصفهان و فارس قابل مشاهده هست، گویای استحکام این بناها هستند. از نظر زیبایی‌شناسی نقوش، کاربست نقوش گیاهی، اسلمی و نقوش هندسی از ویژگی‌های این دوره است که بدون شک میراث معماری دوره باستان به خصوص دوره ساسانیان است. با این تغییر که برخی از زیبایی نقوش موجود در آثار دوره آل‌بویه برخاسته از فرهنگ اسلامی است. نمود واضح آن کتیبه‌هایی است که اسماء‌الله یا آیات قرآن بر آن نقش بسته است و گاه‌ها در محراب‌ها، ایوان‌ها و طاق‌های ورودی یا داخلی مشهود است و چشم هر بیننده‌ای را به خود خیره می‌کند. کاربست گنبد، ایوان‌های و صحن‌ها بدون تردید برگرفته از معماری عهد باستان است. معماری که بخشی از آن به علت موقعیت جغرافیایی و اقتضات در زمینه مصالح و یا علاقه‌شاهان به دوره اسلامی امتداد یافته است. گچ‌بری‌های باقی مانده از معماری دوره آل‌بویه نمودی روشن از استمرار عنصری از معماری دوره باستان است. در این دوره گچ‌بری و تزئین نمای بیرونی با آجر به معماری این دوره ویژگی و زیبایی خاصی بخشیده است و همین مسئله سبب ایجاد ماهیتی یکتا برای معماری دوره آل‌بویه شده است. با این تفاسیر باید گفت در مسئله پدیدارشناسی معماری در هر دوره تاریخی بازشناسی عناصر فرهنگی، جغرافیایی و سیاسی نقش مهمی دارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مآخذ:

کتابها:

- بهمنیار، احمد. (۱۳۸۳). صاحب بن عباد. کوشش محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: انتشارات تهران.
- پوپ، آرتور. (۱۳۸۲). معماری ایران. ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران: اختران.
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۴۳). شیوه‌های معماری ایران. تهران: انتشارات هنر اسلامی.
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۲). سبک‌شناسی در معماری ایرانی. تدوین غلامحسین معماریان، تهران: انتشارات پژوهنده.
- رسولی، هوشنگ. (۱۳۸۴). تاریخچه و شیوه‌های معماری ایران (چاپ چهارم). تهران: انتشارات پشتون.
- رویگر، محمد. (۱۳۸۸). فارس در دوره آل بویه. آوند، اندیشه: شیراز.
- زمانی، عباس. (۲۵۳۵). تأثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی. تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
- کاهن، کلود؛ کبیر، فیض‌الله. (۱۳۸۴). بویه‌یان، مترجم یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- کرمر، جول. (۱۳۷۵). احیای فرهنگی در عهد آل بویه: انسان‌گرایی در عصر رنسانس اسلامی. مترجم: محمد سعید حنایی کاشانی، تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی.
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۶). تزئینات وابسته به معماری دوران اسلامی. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
- مافروخی، مفضل بن سعد. (۱۳۸۵). محاسن اصفهان. به کوشش اقبال آشتیانی، ترجمه حسین ابی‌الرضا علوی‌آوی، اصفهان: انتشارات سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- مصطفوی، محمد تقی. (۱۳۸۲). اقلیم پارس. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ملازاده، کاظم؛ محمدی، مریم. (۱۳۷۹). دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی. ج ۳، تهران: انتشارات حوزه هنری.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۸۴). سیری در مبانی نظری معماری. تهران: انتشارات سروش.
- نعیما، غلامرضا. (۱۳۹۴). سیر تحول معماری ایران. ج ۱، تهران: انتشارات سروش.
- هیلند براند، روبرت. (۱۳۸۰). معماری اسلامی. ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران: انتشارات روزنه.

مقالات:

الهامی، داود. (۱۳۷۹). "شکوفایی فرهنگی در عصر آل بویه". مجله فلسفه و کلام درس‌هایی از مکتب اسلام، شماره ۱۰، صص ۲۱-۳۲.

اعظمی، زهرا؛ شیخ‌الحکمایی، محمدعلی و شیخ‌الحکمایی، طاهر. (۱۳۹۲). "مطالعه تطبیقی نقوش گیاهی گچ‌بری های کاخ تیسفون با اولین مساجد ایران". فصلنامه هنرهای تجسمی، شماره ۵۶، صص ۱۵-۲۴.

انصاری، جمال. (۱۳۶۵). "گچ‌بری دوران ساسانی و تأثیر آن در هنر اسلامی". فصلنامه هنر، شماره ۱۳، صص ۳۷۳-۳۱۸.

ایمان‌پور، محمدتقی؛ یحیایی، علی و جهان، زهرا. (۱۳۹۲). "بازتاب هنر و اندیشه ساسانیان در هنر عهد آل بویه: هنر معماری و فلزکاری". تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، شماره ۵، صص ۲۱-۵۳.

پرورش، مرضیه؛ فرهمند بروجنی، حمید و لاری، مریم. (۱۳۹۴). "بررسی کتیبه‌های مسجد جامع نایین". فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۲۳، صص ۷۵-۸۶.

تجویدی، اکبر. (۱۳۴۵). "سهم معماری ایرانی در پیدایش معماری اسلامی در قرون اولیه هجری". هنر و مردم، شماره ۴۷، صص ۲-۸.

تقوی‌نژاد، بهاره؛ مؤذنی، مریم. (۱۳۹۵). "پژوهشی بر آرایه‌های گیاهی و هندسی محراب گچ‌بری مسجد جامع نیریز". نگارینه هنر اسلامی، شماره ۱۵، صص ۷۶-۸۸.

رحیمی آریایی، افروز؛ ولی‌بیگ، نیما و محمودآبادی، سید اصغر. (۱۳۹۸). "گونه‌شناسی شکلی آذین‌های بندکشی مهری در مساجد منتسب به دوره آل بویه تا ایلخانان در استان اصفهان". فصلنامه نگره، شماره ۴۹، صص ۵۵-۶۹.

ذاکری، سیدمحمدحسین؛ معاریان، غلامحسین. (۱۳۸۴). "مسجد جامع کبیر نیریز" هنرهای زیبا، شماره ۲۴، صص ۶۳-۷۱.

خوانساری، شیدا؛ نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۳). "بررسی تطبیقی آرایه‌ها در مسجد جامع ورامین و نایین". فصلنامه علمی پژوهشی نگره، شماره ۲۹، صص ۴۵-۶۲.

کاهن، کلود. (۱۳۸۳). "آل بویه". ترجمه علی بحرانی‌پور، رشد آموزش تاریخ، شماره ۱۵، صص ۳۷-۳۰.

علیان، علمدار؛ سرافراز، علی‌اکبر و جوادی، شهره. (۱۳۹۱). "نقوش سردر جرجیر و تأثیرپذیری آن از هنر ساسانی". فصلنامه باغ نظر، شماره ۲۲، صص ۳-۱۰.

منتشری، مهران؛ حبیب شهبازی، شیران. (۱۳۹۵). "مطالعه روند توسعه آجرکاری در معماری مساجد ایران و چرایی عدم توسعه هنر کاشی‌کاری در معماری بعد از اسلام تا دوره ایلخانی". فصلنامه جندی شاپور دانشگاه اهواز، شماره ۶، صص ۹۳-۸۰.

نظیف، حسن. (۱۳۹۲). "پایداری اندام‌های معماری ایرانی در گذار از دوران اسلامی". باغ نظر، شماره ۲، صص ۶۸-۵۷.

نوروزی، اعظم. (۱۳۸۷). "آشنایی با شیوه‌های هنری گچبری". فصلنامه کتاب ماه هنر، شماره ۱۲۰، صص ۱۱۰-۱۰۴.

References:

Alian, A., & Sarafraz, A. (2012). "The motifs of Jarjir gate and its influence on Sassanid art". Bagh Nazar Quarterly. 22, 10-3. [In Persian]

Azami, Zahra., & Sheikhi, A. (2013). "Comparative study of plant motifs of Ctesiphon Palace with the first mosques in Iran". Quarterly Journal of Visual Arts. 56, 24-15. [In Persian]

Ansari, J. (1365). "The bed of the Sassanid era and its impact on Islamic art". Art Quarterly, 13, 373-318. [In Persian]

Bahmanyar, A. (2004). Sahib Ibn Ebad, The Effort of Mohammad Ibrahim Bastani Parizi. Tehran: Tehran Publications. [In Persian]

Elhami, D. (1379). "Cultural flourishing in the era of the alphabet". Journal of Philosophy and Theology Lessons from the School of Islam. (10), 32-21. [In Persian]

Hiland Brand, R. (2001). Islamic Architecture. translated by Baqer Ayatollahzadeh Shirazi, Tehran: Rozaneh Publications. [In Persian]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

- Imanpour, M., & Yahyaei, A. (2013). "Reflection of Sassanid art and thought in the art of the alphabet: the art of architecture and metalworkin". *History of Iran after Islam*. 5, 53-21. [In Persian]
- Kahan, C. (1383). "Alboeye", translated by Ali Bahranipoo". *The Growth of History Education*. 15, 37-30. [In Persian]
- Kahan, C., & Kabir, F. (2005). *Buheyân*, Translator: Yaghoub Azhand. Tehran: Molly Publications. [In Persian]
- Kiani, M. (1997). *Decorations related to Islamic architecture*. Tehran: Cultural Heritage Organization Publications. [In Persian]
- Khansari, S., Naghizadeh, M. (2014). "A Comparative Survey of Arrays in Varamin and Nain Mosques". *Nagreh Scientific Research Quarterly*. 29, 62-45. [In Persian]
- Kramer, J. (1996). *Cultural Revival in the Alphabet Age: Humanism in the Islamic Renaissance*, translated by Mohammad Saeed Hanaei Kashani. Tehran: University Publishing Center Publications. [In Persian]
- Mafrokhi, M. (2006). *The Benefits of Isfahan*, by Iqbal Ashtiani, translated by Hossein Abi Reza Alavi-Aavi. Isfahan: Isfahan Municipality Cultural and Entertainment Organization Publications. [In Persian]
- Mostafavi, M. (2003). *Pars Climate*. Tehran: Publications of the Association of Cultural Works and Honors. [In Persian]
- Mollazadeh, K., & Mohammadi, M. (2000). *Encyclopedia of Iranian Historical Monuments in the Islamic Period*. Tehran: Hozeh Honari Publications. [In Persian]
- Memarian, Gholam H. (2005). *A Look at the Theoretical Foundations of Architecture*. Tehran: Soroush Publications. [In Persian]
- Montasheri, M., & Habib Shahbazi, Sh. (2016). "Study of the development of brickwork in the architecture of Iranian mosques and why not develop tile art in post-Islamic to patriarchal architecture". *Jundishapur Quarterly of Ahvaz University*, 6, 93- 80. [In Persian]
- Nazif, H. (2013). "Stability of Iranian architectural organs in the transition from the Islamic era". *Bagh-e Nazar*. 2, 68-57. [In Persian]
- Naima, G. (2015). *The Evolution of Iranian Architecture*. Tehran: Soroush Publications. [In Persian]
- Nowruzi, A. (2008). "Introduction to the artistic methods of bedding". *Monthly Art Book Quarterly*. 120, 110-104. [In Persian]
- Parvaresh, M., & Farahmand, B. (2015). "Study of the inscriptions of the Nain Grand Mosque". *Quarterly Journal of Islamic Art Studies*. 23, 86-75. [In Persian]
- Pope, A. (2003). *Iranian Architecture*. translated by Gholam Hossein Sadri Afshar, Tehran: Akhtaran. [In Persian]

- Pirnia, M. (1964). *Iranian Architectural Methods*. Tehran: Islamic Art Publications. [In Persian]
- Pirnia, M. (2003). *Stylistics in Iranian Architecture*. edited by Gholam Hossein Memarian, Tehran: Pajouhandeh Publications. [In Persian]
- Tajvidi, A. (1345). "The contribution of Iranian architecture in the emergence of Islamic architecture in the early centuries AH". *Art and People*, 47, 8-2. [In Persian]
- Taghvinejad, B., & Moazani, M. (2016). "A Study on Plant and Geometric Arrays of the Altar of the Neiriz Mosque". *Quarterly Journal of Islamic Art Painting*. 15, 88-76. [In Persian]
- Rahimi Ariaei, A., & Valibig, N. (1398). "Typical typology of Mehri banding ornaments in mosques attributed to the Albuayeh period to the Ilkhans in Isfahan province". *Nagareh Quarterly*. 49, 69 -55. [In Persian]
- Rasouli, H. (2005). *History and Architectural Methods of Iran*. Fourth Edition. Tehran: Pashtun Publications. [In Persian]
- Roygar, M. (2009). *Fars in the period of Albuayeh*, Avand. Shira.: Andisheh. [In Persian]
- Zamani, A. (2535). *The Impact of Sassanid Art on Islamic Art*. Tehran: Ministry of Culture and Arts. [In Persian]
- Zakeri, M, Memarian, G. (2005). "The Great Mosque of Neyriz". *Fine Arts*. 24, 71-63. [In Persian]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی